

VINCZE FERENC

A műfordítás kihívása: az irodalmi többnyelvűség explicit formái¹

Nyelvi perspektívaváltás, újraírás és fordítás összefüggései

A többnyelvűség és a műfordítás perspektívái

A többnyelvűség megjelenítése számos irodalom megkerülhetetlen jellemzőjeként tartható számon, és ezek a reprezentációk az elmúlt tíz-húsz évben több esetben is a migráció- vagy a regionalitáskutatás részévé váltak. Amennyiben többnyelvűségről beszélünk, lényeges itt rámutatni arra, hogy az irodalmi többnyelvűséget elsősorban a többnyelvűség írásban való megjelenítésének eredményeként értem, tehát egyrésztől amikor a szöveg látens módon tartalmaz utalásokat egy másik nyelv jelenlétére,² másrésztől amikor a szöveg felszínén megjelenik egy vagy több másik nyelv, mely eltér az szöveg alapnyelvétől.³ Az erre vonatkozó kutatások keretében mind a többkultúrájú régiók, mind a határregiók a vizsgálatok előterébe kerültek, hiszen ezek átmeneti vagy hibrid jellegét többek között a többnyelvűség megjelenítésén keresztül viszi színre a szépirodalom. Ezen régiók kapcsán többek rámutattak arra, hogy alapvetően a többnyelvűség nem egy kiemelkedő és elkülönülő jelenség az egynyelvűséggel szemben,⁴ sokkal inkább lehet úgy kezelni, mint egyes terek akár történetileg is felmutatható sajátosságát.

1 | A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 | Lásd erről részletesebben: Vincze Ferenc: A többnyelvűség variációi. A látens többnyelvűség megjelenései Kelet-Európa-reprezentációkban, *Partitúra* 2023/1. 15–31.

3 | Vö. „*Literarische Mehrsprachigkeit* liegt auf der Textebene als Ergebnis des mehrsprachigen Schreibens vor. Sie bedeutet die Präsenz einer anderen, von der Basissprache des Textes differenten Sprache im literarischen Werk. Hauptsächliches Objekt der wissenschaftlichen Untersuchung ist bislang ihre sichtbare Präsenz, das heißt die manifeste Form der literarischen Mehrsprachigkeit. Weitgehend unerforscht blieb dagegen die latente Mehrsprachigkeit.” Natalia Blum-Barth: *Poetik der Mehrsprachigkeit. Theorie und Techniken des multilingualen Schreibens*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg 2021. 63.

4 | Vö. „Monolingualism has been broken down more than once by suggestions that multiple different languages constitute a normal condition rather than the exception.” Marianna Deganutti: *Literary Multilingualism in the Borderlands. The Challenge of Trieste*. Routledge, New York 2023. 31.

Vincze Ferenc (1979) – irodalomtörténész, habilitált egyetemi adjunktus, ELTE/Bécsi Egyetem, vincze.ferenc@btk.elte.hu / ferenc.vincze@univie.ac.at

<https://doi.org/10.36373/em-2024-3-3>

Nemrég megjelent kötetében Marianna Deganutti Trieszt kapcsán mutat rá arra, hogy a város és szűkebb régiója a többnyelvűség olyan példajaként érthető, mely – a terület határjellege miatt – ellenszegül az egynyelvűség dominanciájának, normaként való felfogásának, és éppenséggel a többnyelvűséggel írható le természetes állapota.⁵ Közép- vagy Kelet-Közép-Európát tekintve számos olyan régiót találhatunk, melyek egyik jellegzetességeként hosszú ideje a többnyelvűséget említhetjük, többek között idesorolható például a Vajdaság, a Bánság vagy éppen Erdély közege. Ezen régiók mindegyikére történetileg jellemző az a fajta kulturális és nyelvi hibriditás, mely a szépirodalom – és ezen belül kiemelten az epika – területén sok esetben a többnyelvűség különböző megjelenítései révén is manifesztálódik. Természetesen vizsgálhatjuk ezen reprezentációk különböző variációit, mint például az explicit vagy látens többnyelvűséget⁶ vagy a nyelvváltás és a nyelvkeverés megjelenítésének technikáit,⁷ azonban a többnyelvűség ábrázolásának és ezek poétikai funkcióinak elemzésekor felmerül egy következő kérdés, mégpedig a fordítás és a fordíthatóság dilemmája.

Itt célszerű arra is ráirányítani a figyelmet, hogy a többnyelvűség nem egyszerűen jelölője és alakítója egy multikulturális közegnek, hanem egyúttal jelentős kihívás elé is állítja a művek különböző kultúrák közötti közlekedését a fordítások által. Mint Dánél Mónika is fogalmaz a magyar–román érintkező narratívákat tárgyaló tanulmányában:

A fordítások felértékelődésével globális körforgásokban terjedő és policentrikusan koncipiált kortárs világirodalom egyrészt »a szövegek sokszoros rekontextualizációját« eredményezi, másrészt ezzel összefüggően az irodalom tanulmányozásának vonatkozásában, hogy fontosabbá válhat az új szocializációs nyelven, mint magán a létrehozó anyanyelvén való tanulmányozás.⁸

Felmerül a kérdés, miként is valósul meg az idézetben említett rekontextualizáció a fordítások vonatkozásában. Véleményem szerint, amikor egy ilyen multikulturális régióban létrehozott irodalmi mű kifejezi a sajátos tér többnyelvűségét, az jelentős kihívás elé állítja az irodalmi fordítás gyakorlatát, amely így szembesül azzal a ténnyel, hogy nem feltétlenül tudja megőrizni az egyik vagy a másik nyelv idegenszerűségét/

5 | Vö. „There is no better place to put multilingualism to the test than Trieste. This is not necessarily due to the fact that the languages and their linguistic varieties existing in Trieste are more heterogeneous than those present in another context; [...] As seen in the Introduction, Trieste has been a place of friction between the different groups operating in the area: the Italian, who were majoritarian, dominated the social and economic activities; the Slovene occupied the lowest rank in the Triestine hierarchy despite being the second largest group in the city and the numerically smaller Germans (Czeitschner 2008) still occupied a prestigious position.“ Uo. 33.

6 | Vö. Till Dembeck: 2. Mehrsprachigkeit in der Figurenrede. In: *Literatur und Mehrsprachigkeit. Ein Handbuch*. Szerk. Till Dembeck, Rolf Parr. Narr Francke Attempto, Tübingen 2017. 167–169. (A továbbiakban *Literatur und Mehrsprachigkeit*)

7 | Till Dembeck: 1. Sprachwechsel/Sprachmischung. In: *Literatur und Mehrsprachigkeit* 125–166.

8 | Dánél Mónika: Többnyelvűség és lokalitás. Magyar és román érintkező narratívák 1989-ről. *Erdélyi Múzeum* 82. évf. 2020/3. 1–27. 3.

anyagiságát a fordításban. Különösen igaz ez akkor, amikor egy, az explicit⁹ többnyelvűséget reprezentáló irodalmi művet próbálnak lefordítani egy olyan nyelvre, amely az eredeti műben idegen vagy más nyelvként jelent meg, és a heterogenitás/az idegenség vagy a másság reprezentálásának funkcióját töltötte be.

A többnyelvűség regénye(i)?

Jelen tanulmány fókuszában Claudiu M. Florian regénye áll, amely először németül, majd románul jelent meg, végül magyarra is lefordították. A kötet németül *Zweieinhalb Störche*¹⁰ címmel látott napvilágot, román nyelvű kiadásának címe *Vârstele jocului*,¹¹ és már itt szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy a román szöveg nincs fordításként definiálva, továbbá a román kötetben nincs fordító sem megadva. (A később, 2016-ban megjelent, a *Játszadózások kora*¹² címet viselő magyar kiadás nevezi magát fordításnak.) A német és a román kiadásból hiányoznak azok a hagyományos paratextusok, amelyek bármiféle fordítás tényét rögzítenék, de a román kiadás paratextusainak alapos vizsgálata során még a kötet olvasása előtt felfedezhető egy fordításra utaló elem. Ugyan a román nyelvű szövegben a szerzői jogban szereplő évszám csak a román nyelvű megjelenés dátumát jelöli, azonban a kötet legelején, a szerzőről szóló paratextusban a következő – többé-kevésbé árulkodó – román nyelvű szövegrészetet találjuk:

Romanul *Vârstele jocului*. *Strada Cetății* a fost scris inițial în limba germană și a apărut în anul 2008 la Editura Transit Berlin, cu titlul *Zweieinhalb Störche - Roman einer Kindheit in Siebenbürgen* (*Două berze și jumătate - Romanul unei copilării în Transilvania*).¹³

[A *Vârstele jocului*. *Strada Cetății* (A játszadózások kora. Vár utca) című regény eredetileg német nyelven íródott, és 2008-ban jelent meg a berlini Transit Kiadónál *Zweieinhalb Störche - Roman einer Kindheit in Siebenbürgen* (Két és fél gólya. Egy erdélyi gyerekkor regénye) címmel.]

A német cím magyarra fordításban 'Két és fél gólya. Egy erdélyi gyerekkor regénye' lenne, míg a román cím 'Játszadózások kora. Vár utca', és mint látjuk, ez utóbbiban nem

9 | Explicit többnyelvűségen itt alapvetően azt a jelenséget értem, amikor a szöveg alapnyelvének felszínén megjelenik egy másik nyelv, és ez közvetlenül érzékelhető, megtapasztalható a befogadás során, ahogyan erre a már idézett Blum-Barth is rámutatott. Vö. „Manifeste literarische Mehrsprachigkeit erscheint an der Oberfläche des Textes als Verwendung einer anderen Sprache und ist »unmittelbar wahrzunehmen«. Natalia Blum-Barth: i. m. 70.

10 | Claudiu M. Florian, *Zweieinhalb Störche*. *Roman einer Kindheit in Siebenbürgen*. Transit, Berlin 2008. (A továbbiakban Florian: *Zweieinhalb Störche*)

11 | Claudiu M. Florian, *Vârstele jocului*. *Strada Cetății*. Polirom, Iași 2016. (A továbbiakban Florian: *Vârstele jocului*) (Az első kiadás románul 2012-ban jelent meg szintén a Poliromnál.)

12 | Claudiu M. Florian, *Játszadózások kora*. *Erdélyi gyerekkorom regénye*. Ford. Koszta Gabriella. Vince, Bp. 2017. (A továbbiakban Florian: *Játszadózások kora*)

13 | Florian: *Vârstele jocului* 4.

szerepel a régió neve, amely aztán mind a német, mind a magyar szöveg címében fontos szerepet játszik. Megjegyzendő az is, hogy a magyar fordítás a román szöveg alapján készült, azonban a magyar kiadás címe mintha a német változat létezését is jelezné, az alcím szinte szó szerinti fordítása a német alcímnek: *Erdélyi gyermekkorom regénye*. Ha magyar olvasóként egyáltalán nem tudunk semmit a német kiadásról, akkor arra következtethetünk, hogy a román felirat módosítása marketingszemponatokkal függhet össze, hiszen a könyvet jobban el lehet adni a régió, tehát Erdély megnevezésével. De a magyar cím hibrid voltát is feltételezhetjük, hiszen részben a román, részben a német kiadás címének részleteit is tartalmazza. Mint láthatjuk, már a címek összevetése során kérdések merülnek fel a fordítást illetően, és ennyiben mindez meg is előlegezi a többnyelvűség és a műfordítás viszonyának tárgyalását jelen kötetek – elsősorban a német és a román kiadás – esetén.

A címekre összpontosító felvezetés után és a regényeknek a többnyelvűség megjelenítése és fordíthatósága szempontjából történő elemzése előtt röviden szót ejtek a szövegekben elmesélt történetről. Az önéletrajzi ihletésű regény egy gyermekkor történetét meséli el egy gyerekelbeszélő nézőpontjából, és a regény cselekménye a hetvenes évek Romániájában játszódik, a Ceaușescu-diktatúra idején. A nagyszülei által nevelt hatéves gyermek naivan csodálkozik rá az őt körülvevő világra, amelynek logikáját és működését nem igazán érti, de leírásaiból és tapasztalataiból mi, olvasók számos következtetést levonhatunk. Ha a cselekmény konkrét helyszínét nézzük, a regény nagyobbik része (az öt nagy fejezetből négy) a dél-erdélyi Fogarastól északra fekvő erdélyi szász vidékre kalauzol bennünket. A regény elején – bár a település nincs megnevezve – a környék leírásából következtethetünk arra, hogy a cselekmény jelentős része Rupea [magyarul Kóhalom, németül Reps, szászul Răppes] településen játszódik. Nem felesleges a település különböző neveit említeni, hiszen a regényt erősen jellemzi a kulturális különbségek regionális és családon belüli találkozási és az ebből fakadó, a regény szövegébe szervesen beépülő explicit többnyelvűség ábrázolása, mely – már itt jelezhetjük – a szűkebb és a tágabb környezet kulturális és nyelvi sokszínűségét árnyalja.¹⁴ A nagymama erdélyi szász, a nagyapa román származású, és az elbeszélés az utóbbit egy másik régióhoz, Olténiához is köti. Ahogyan szintén ehhez a régióhoz kapcsolódik az apa figurája is, akinek szülei egy dél-olténiai, Duna menti településen élnek, ide kalauzol bennünket a regény negyedik fejezete (*In der Walachei* [Havasalföldön]), mely az egyetlen olyan rész, melynek színhelye nem Dél-Erdély. A regényfejezetek címeit és helyszíneit (Dél-Erdély és Olténia) illetően elmondható, hogy a többnyelvűség, tehát a másik nyelv vagy nyelvek a negyedik fejezeten kívül mindenhol szerephez jutnak, tehát a két régió kulturális eltérése a többnyelvűség jelöltségének különbségében is tetten érhető. Elemzésemben így elsősorban a német és a román regény azon szöveghelyeire fogok koncentrálni, melyek szerepet játszanak a többnyelvűség megjelenítésében, és a kötetmegjelenések időrendjét szem előtt tartva, előbb a német, majd a román regény azonos szöveghelyeit fogom összehasonlító jelleggel vizsgálni. A német szöveghelyek magyar megfelelőit saját fordításomban fogom közölni, míg a román regény esetén a megjelent magyar fordítást használom.

14 | Vö. „Sprachliche Charakterisierung. Das Wort einer anderen als der dominanten Sprache des Textes kann verwendet werden, um das Lokal- und Zeitkolorit wiederzugeben oder um soziale oder persönliche Eigenschaften zu unterstreichen.” Natalia Blum-Barth: *i. m.* 91.

A nyelvek sokféleségének családi és szomszédsági kontextusa

Elemzésem kiindulópontjául tehát a német nyelvű kiadás szolgál, és előbb ezen szöveg nyelvi sokszínűségét veszem számba, továbbá ehhez viszonyítva mutatok rá a fordítás során felmerülő eltérésekre, változásokra. Természetszerűleg minthogy az első kiadás nyelve a német, ehhez képest tudjuk megnevezni azokat az eltéréseket, melyeket a nyelveket illetően megtapasztalhatunk. Már a regény elején szembesülünk a sokféleség megjelenítésével, amely később a szöveg lényeges elemévé válik, és visszatérően megjelenik. Az első fejezet címe németül *Mehrerlei*, (románul *De-mai-multe-feluri*, magyarul *Sokféleleppen*), és az első bekezdés a cím magyarázatára tesz kísérletet az említett gyerekelbeszélő szemszögéből.

Alles ist mehrerlei. Die Menschen hier wie die Menschen woanders, die eine Sprache wie die andere, unsere Feier zu Hause wie die Feier im rotbraunen Fernseher. Es ist nicht alles eins. Es ist alles zwei. Oder drei. Oder vier.¹⁵

[Minden sokféle. Az emberek itt és az emberek máshol, az egyik nyelv és a másik, a mi ünneplésünk otthon és az ünneplés a vörösésbarna televízióban. Nem minden egy. Minden kettő. Vagy három. Vagy négy.]

Ebben az első bekezdésben a hangsúly eltérő nézőpontokból is a többféleségre, sokszínűsége helyeződik. Az emberek lényegi, egymástól való különbsége mellett megjelenik a nyelvek reflektált eltérősége, s mindemellett ez összekapcsolódik a regény egy másik aspektusával is, mégpedig az állami televízióadásokat jelképező vörösésbarna tévékészülékkel, mely később ellentétbe kerül a többnyire a Szabad Európa adásait közvetítő rádióval. A cím magyarázata tehát nem marad meg a későbbiekben megmutatott nyelvek szintjén, hanem összekapcsolódik a szövegvilág más tartalmi és gondolati egységeivel.

Miután az első bekezdés magyarázza az első fejezet címét, a következő bekezdésekben részletesebben kifejtésre kerül ennek a sokszínűségnek a nyelvre való vonatkozása, és itt lényegében a többnyelvűség családi környezetet érintő bemutatása történik meg. A nyelvi és kulturális különbségek illusztrálására szolgáló részt egy szenteste jelenete keretezi, amikor a nagyszülők és az unoka karácsonyi éneket énekelnek. Az unoka a nagymamával németül, a nagypapával pedig románul énekel, mivel ő mindkét nyelven beszél, míg a nagypapa nem beszél németül. Ez a jelenet alapvetően nem csupán a többnyelvűsége mutat rá, egyúttal különböző identitásokat is megteremt a nyelvekhez való hozzáféréseken keresztül: a nagymama és az unoka többnyelvű, míg a nagypapa egynyelvűként kerül megjelenítésre.

A jelenet önmagában is elegendő lenne a többnyelvűség ábrázolásához, de érdemes alaposabban szemügyre venni ezen szcena nyelvi megalkotottságát és ennek fordításait. A szövegben előbb a karácsonyi ének német kezdősora jelenik meg idézőjelek között „O, Tannenbaum...”, majd később a nagypapához kapcsolódóan a román változat

15 | Florian: *Zweieinhalb Störche* 7.

is („O, brad frumos...”). Ezt követően a két változat és ezek eltérése kerül kifejtésre és nem utolsósorban ismételt összekapcsolásra:

Die Sprachen des Liedes trennen uns weitaus weniger, als uns die Melodie und der Anlass desselben vereint. Ich – ich verstehe beide und weiß auch, dass sie das gleiche erzählen in den beiden Sprachen, deren sich die Großmutter und der Großvater auch sonst jeweils bedienen in all dem, was sie zu sagen haben, und die sich oft in schlichten Einzelheiten ergänzen. „O brad frumos” heißt auf Rumänisch: „O, schöner Tannenbaum”.¹⁶

[A dal nyelvei sokkal kevésbé választanak el minket, mint amennyire a dallam és az alkalom összeköt bennünket. Én – én mindkettőt értem, és tudom, hogy ugyanazt a történetet mesélik el azon a két nyelven, amelyet a nagymama és a nagypapa minden más mondanivalójukban használnak, és amelyek gyakran egyszerű részletekben egészítik ki egymást. Az „O brad frumos” románul azt jelenti: „Ó, szép karácsonyfa”.]

Limbile cântecului nu ne despart nici pe departe pe cât ne unesc melodia și prilejul acestuia. Cât despre mine – eu îi pricep pe amândoi și știu prea bine că ei cântă despre același lucru, în cele două limbi vecine de care Bunica, pe de o parte, și Bunicul, pe de alta, se folosesc zi de zi în tot ce au de spus și care adesea și cu discreție se completează reciproc, mai și strecurând ori șterpe-lind, în buna vecinătate a cuvintelor mai scurte sau mai lungi, unele detalii: O Tannenbaum nu înseamnă în germană O, brad frumos, ci doar „O, brad”.¹⁷

A dal nyelve nem választ el minket, dallama és az alkalom inkább egyesít. Én mindkettejüket jól értem, és tudom, hogy mind a ketten ugyanarról énekelnek azon a két nyelven, amit egyrészt Nagymama, másrészt Nagypapa naponta minden közlésre használ, a hosszabb-rövidebb szavak és mondatrészek diszkrétén, kacskaringósan sokszor még össze is keverednek. Az O Tannenbaum nem azt jelenti románul, hogy „Ó, szép fenyő”, hanem csak „Ó, fenyő”.¹⁸

Mint látható, az idézet első része németül és románul ugyanaz, tehát fordításról van szó, hiszen a 2008-as német szöveg szinte szóról szóra ugyanúgy jelenik meg a románban, majd a románból magyarra fordított szövegben. Az idézet végét illetően azonban a román szöveg a némethez képest kiegészül/bővül, és míg a német szövegben a nyelvek kiegészítik („ergänzen sich”) egymást, addig a román szövegben ez keveredésként tapasztalható meg. A német megfogalmazást itt egészen másképp értelmezhetjük, mert a kiegészítés egyfajta teljességet enged elképzelni, míg a keveredés inkább a hibriditásról szól, vagyis a két identitás látható megőrzéséről, és ebben a kevert minőségben a két

16 | Uo.

17 | Florian: *Vârstele jocului* 9–10.

18 | Florian: *Játsszadózások kora* 7.

különböző entitás nem válik eggyé.¹⁹ Ez utóbbi értelmezést erősíti a román szövegben a *vecin*, azaz *szomszéd* kifejezés, amely sem a német szövegben, sem a románból készült magyar fordításban nem fordul elő, míg a román szövegben az idézet végén megismétlődik: *vecinitate/szomszédtság*, tehát hangsúlyozza a szavak és így a nyelvek általánosságban vett egymásmellettségét és egyúttal jószomszédi viszonyát. A regény felütése egy karácsonyi jelenet keretében a többnyelvűség családon belüli jelenségét reprezentálja, és teszi ezt úgy, hogy közben explicit módon reflexiókat is közöl a nyelvek közötti eltérésekről, kommentárokat fűz ehhez. Itt lényeges kitérni arra, hogy a már idézett Natalia Blum-Barth ezen kommentáló, kiegészítő, összevető vagy éppen elidegenítő jellegű reflexiókat a metatöbbnyelvűség fogalma alatt foglalja össze, mely alatt egy nyelv vagy nyelvi tapasztalat tematizálását érti, melyben megjegyzések, reflexiók történnek egy, a mű alapnyelvétől eltérő nyelv megalkotottságára, különlegességére vagy eltérésére.²⁰ Úgy vélem, jelen szövegek esetén ez egy visszatérő jelenséggént azonosítható, ahogyan ez a fentebbi idézet kapcsán is észlelhetővé vált.

A nyelvi sokszínűség és ezen nyelv párhuzamos használata, ahogyan a fejezetcímet magyarázó első bekezdés kapcsán már láthatóvá vált, összekapcsolódik a regényvilág meghatározó figuráinak későbbi leírásával is, akik szinte mind az énelbeszélő rokonaként vagy nagyszüleinek szomszédjaiként is hivatkozhatók.

A többnyelvűség családi kontextusban való megjelenítése azonban nem kizárólag a román és a német nyelvre korlátozódik, hanem ezekkel párhuzamosan felbukkan az erdélyi szász nyelvjárás is. Amint a román, úgy az erdélyi szász dialektus sem csupán látens, hanem explicit módon kerül előtérbe, tehát a regény német nyelvének felszínén. Ennek egyik kiemelhető jelenetében a Németországból hazaérkező nagybácsik és a nagymama közösen faggatják a regény főszereplő elbeszélőjét, aki ugyan beszél németül és románul, azonban a szász dialektust csak részben érti és alig beszéli.

Ihre gähnenden Blicke und heiteren Bergrüßungen, wenn sie von anderen Dingen auf mich zu sprechen kommen und mich dabei anstarren und direkt befragen, machen mich unsicher, weil sie mich erst auf Sächsisch ansprechen, eh sie merken, dass ich das zwar verestehe, aber nur auf Deutsch antworten kann. »Ähh...« beginne ich fast jedes mal vielversprechend, als ob ich nichts als Sächsisch sprechen würde. Doch beim Äch hört mein Sächsisch dann auf. Manchmal auch beim Äch hun. – Ich habe. Dann schalte ich auf Deutsch um. – Er soll ordentlich Deutsch lernen, – erklärt die Großmutter auf Sächsisch einer Tante von gegenüber und die nickt einverstanden, weil die, mit allem einverstanden, immer nur nickt. – Mit dem Sächsischen kommt er nur bis nach Seiburg.

19 | Az új hibrid entitás – ahogyan a hibrid fogalma kapcsán Nemes Z. Márió erre utal – a „szintézis helyett megőrzi a motívumok különmeműségét és kapcsolódásuk varratszerűségét, ugyanis – az ún. *hibrid elevenséget* – épp a heterogén elemek egymásnak feszüléséből meríti”. Nemes Z. Márió, *Hibriditás*. In: *Média- és kultúratudomány*, Szerk. Kricsfalusi Beatrix, Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás, Tamás Ábel. Ráció, Bp. 2018. 278–282. 278.

20 | Vö. „Als Metamultilingualismus versteht diese Arbeit das Thematisieren einer Sprache oder Spracherfahrung sowie das Nachdenken und Reflektieren über ihre Beschaffenheit, Besonderheiten und Unterschiede zu anderen Sprachen. Häufig wird über eine andere, von der Sprache des literarischen Textes differente, jedoch sie beeinflussende Sprache reflektiert.” Natalia Blum-Barth: *i. m.* 105.

– Awer bäs kãn Dotschiluund! – Oder bis *Nachdeutschland!* – lacht ein junger Bursche nebenan, und die Tante von gegenüber fügt hinzu, äser Onjz, unser Hans sei deswegen so glücklich, weil er vorige Tage die Papiere zur Ru-Nummer bekommen habe und nun bald weg kann.²¹

[Az ásító tekintetük és a vidám üdvözlésük – amikor másról akarnak beszélgetni velem, és bámulnak rám és konkrét kérdéseket tesznek fel – elbizonytalanít, mert először szászul szólnak hozzám, mielőtt rájönnének, hogy bár értem, csak németül tudok válaszolni. „Ähh...” – kezdem szinte minden alkalommal ígéretesen, mintha csak szászul beszélnék. De aztán a szászsom megáll az Äch-nél. Néha még az Äch hun-nál is. – Nekem van. Aztán átváltak németre. – Meg kellene tanulnia rendesen németül – magyarázza a nagymama szászul a szemközti néninek, aki egyetértően bólogat, mert ő, mindenkivel egyetért és mindig csak bólogat. – A szász nyelvvel csak Seiburgig jut el.

– Awer bäs kãn Dotschiluund! – Vagy *Németországig!* – nevet egy fiatal srác mellette, és a szemközti néni hozzát teszi, hogy äser Onjz, a mi Hansunk nagyon boldog, mert a minap megkapta a Ru-számához szükséges papírokat, és hamarosan elmehet.]

Az idézett jelenet nem csupán a másik nyelv szövegfelszíni megjelenésének példája, egyúttal az elbeszélő nyelvi kompetenciáját is körvonalazza, és emellett tovább árnyalja a családi közeg nyelvi sokszínűségét, hiszen így már nem kettő, hanem három nyelv az, melyet a család tagjai egymás között használnak. Lényeges szempont itt, hogy az erdélyi szász nyelvjárásban elhangzott mondatok a román nyelvű betétekhez hasonlóan fordításra kerülnek, tehát a falubeliek által beszélt nyelvváltozat egyrészt szintén ismeretlenként, idegenként jelenítődik meg, másrészt szintén a nyelvváltás korábban már említett jelenségét állítja előtérbe. A német és az erdélyi szász nyelvváltozatok közötti eltérés explicit felmutatása azonban csupán a német nyelvű szövegnek a jellegzetessége. A román szövegben (vagy ennek magyar fordításában) ez eltűnik, hiszen az „Äch hun” („Eu am.”)²² és az „Awer bäs kãn Dotschiluund!” („Sau pãnã *Îngermania!*”)²³ román feloldásai nem prezentálják a német és az erdélyi szász változatok közötti lényeges és látható eltérést, és voltaképpen itt a német szöveg explicit többnyelvűség-ábrázolása a fordításnak köszönhetően a látens megjelenítés kategóriájába kerül. Itt érdemes még röviden megjegyezni az idézett szövegrészlet tulajdonnevet illető vonatkozását: míg a német regényben a szászul megszólaló fiúnak Hans a neve, addig a román változatban Andrei, a magyarban András.²⁴ A románra és magyarra lefordított keresztnév itt teljes mértékben megszünteti a tulajdonnév adott népcsoportra való vonatkozathatóságát, és úgy vélem, részben félrevezető, éppen a többnyelvű környezet miatt.

A családi kontextuson kívül a szomszédság, illetve a település etnikai összetételét mint szűkebb környezetet szintén a többnyelvűség és az eltérő kultúrák egymásmellettsége árnyalja. A gyerekelbeszélő saját óvodai közegét bemutató passzusa explicite

21 | Florian: *Zweieinhalb Störche* 84–85.

22 | Florian: *Vårstele jocului* 119.

23 | Uo.

24 | Florian: *Játszadózások kora* 97.

mutat rá a falu multikulturális jellegére, amikor felsorolja a különböző etnikumokhoz tartozó gyerekeket, mintegy arra példaként, hogy az óvodában nem találhatunk olténiaiakat, mint a nagyapa:

Ich weiß auch, dass hier sonst keine Oltener wachsen. Die, die es gibt, die gibt es und fertig. So wie den Großvater. Es gibt keine kleinen Oltener im Kindergarten. Es gibt nur kleine Sachsen, kleine Rumäner, mich, die Karoline, einen kleinen Ungarn, den Jenö, und einige kleine Zigeuner.²⁵

Mai știu și că altminteri pe aici nu cresc olteni. Șia care sunt, sunt – și gata. Așa ca Bunicul. Nu există olteni mici la grădiniță. Există doar sași mici, români mici, eu, Karoline, un ungur mic – Jenö, și câțiva țigănași, însă Șia sunt din altă grupă.²⁶

Azt is tudom, hogy nálunk nincsenek oltyánok. Annyi van, amennyi van – és kész. Mint Nagyapa. Az óvodában sincsenek oltyán gyerekek. Csak szász gyerekek, román gyerekek, én, Karoline, egy magyar gyerek – Jenö –, néhány cigány, de ők másik csoportba járnak.²⁷

Az idézett részlet egyértelműen mutat rá az óvoda etnikai összetételén keresztül a település multikulturális és soknyelvű jellegére, ugyanakkor egyfajta kulturális és nyelvi köztes tér létrejöttének is szemtanúi lehetünk, hiszen a gyerekelbeszélő önleírása/önbemutatása egy sajátos, hagyományosan nem besorolható identitást feltételez. Ez a kulturális és nyelvi köztesség alapvetően a fentebb már említett hibriditás felől ragadható meg, éppen a több nyelvet és kultúrát ismerő gyerekelbeszélő az, aki mind nyelviileg, mind kulturálisan hibrid identitással rendelkezik, mintegy átmenetet is képez a különböző nyelvek és kultúrák között. Azonban éppen ennél az idézetnél azt is megtapasztalhatjuk, hogy ez a hibrid identitás és az átmenetiség nem terjed ki minden a faluban beszélt nyelvre és kultúrára, hiszen az elbeszélő elsősorban a német és a román, továbbá az erdélyi szász és a német viszonylatában tekinthető a hibrid identitás egyfajta reprezentációjának. Ebbe a hibrid identitásba nem kerül bele a magyar és a cigány – sem nyelviileg, sem kulturálisan –, mindkettő jelölt idegenként jelenik meg, s míg a magyar nyelv kapcsán érzékelhetünk bizonyos – a jelenlét említésén kívüli – viszonyt, addig ez a cigány nyelv és kultúra esetén egyáltalán nem történik meg. Mindez a település etnikai összetétele mellett a társadalmi csoportok etnikai alapú hierarchiájával és az ezen régióban tapasztalható periferikus helyzetével is összefüggni látszik.

A magyar nyelv megjelenítése mindemellett rendelkezik egyfajta történetiséggel is az explicit többnyelvűség reprezentációit szem előtt tartva. Az egyes figurákat vagy éppen a gyerekelbeszélőt illetően láthattuk, hogy a nyelvváltás aktusa jelöli leginkább a nyelvekhez való hozzáférést és a környezet többnyelvű jellegét, melyet aztán kiegészít a nyelvkeverés aktusa. Az erdélyi szász dialektus és a német köznyelv közötti váltásra

25 | Florian: *Zweieinhalb Störche* 47.

26 | Florian: *Vârstele jocului* 64.

27 | Florian: *Játsszadózások kora* 50.

láthattunk már fentebb példát, de az elbeszélő reflektáltan viszi színre a német és a román vagy az erdélyi szász és a román közötti nyelvkeverés aktusát is:

Einige Tage später hängen wir wieder einmal auf der Gasse herum, im kleinen Park voller Zwetschgenbäume, schräg gegenüber von meinem Haus. Alle, ob wir gerade Deutsch, Sächsisch oder Rumänisch miteinander reden, sagen Pärculeț zu ihm, das heißt »Pärkchen« auf Rumänisch.²⁸

[Néhány nappal később ismét az utcán lógunk, a házammal átlósan szemben lévő, szilvafákkal teli kis parkban. Mindenki, akár németül, akár szászul, akár románul beszélünk, úgy mondja neki, hogy părăculeț, ami románul azt jelenti: parkocska.]

Câteva zile mai târziu ne găsim din nou pe stradă, în părăculețul plin cu pruni care fac prune galbene, peste drum de casa noastră. Cu toții, fie că vorbim între noi în germană, pe săsește sau românește, spunem »părăculeț«. *Mer zejn an de părăculeț, kist tja?* – „Mergem în părăculeț, vii?” – se îmbie câte unii, strecurând, ca și în alte rânduri, câte o vorbă românească răzleață în graiul săsesc.²⁹

Pár nappal később ismét az utcán vagyunk, a kis parkban, ahol szemben a házunkkal gömbölyű, sárga ringlószilva érik. Ha egymás közt németül, románul vagy szászul beszélünk, azt mondjuk, »părăculeț«. *Mer zejn an de părăculeț, kist tja?* »Megyünk a părăculețba, jössz?» – és be-becsúszik, mint máskor is, a szász beszédbe egy-egy rakoncátlan román szó.³⁰

A fentebbi idézetek kapcsán nem csupán a nyelvkeverés aktusát mint a többnyelvűség jelölésének formáját figyelhetjük meg, hanem ennek a fordításban jelentkező problematikusságát is. A német szövegben a „părăculeț” szó megjelenése és az erre vonatkozó explicit kijelentés jelöli a nyelvkeverést, azonban ez a román fordításban teljes mértékben eltűnne, amennyiben a német szöveg szó szerint kerülne át a románba, hiszen ott a „părăculeț” semmilyen idegenséggel nem bírna. Éppen ezért jelenik meg a román szövegben szemléltetésként az erdélyi szász mondat, mely aztán szó szerint is lefordításra kerül. A román változat tehát kiegészül, hogy a szöveg felszínén is explicit érzékelhetővé váljon a nyelvkeverés aktusa, és nem csupán ennyiben tér el a német eredetitől. A szász mondatot követő tagmondat ismételten reflektálttá teszi a nyelvi jelenséget, hiszen – és ez nem volt jelen a német szövegben – megerősíti egy reflexió keretében a nyelvkeverés tényét. Láthatjuk, hogy a német és a román szöveg közötti eltérést alapvetően a többnyelvűség jelenetezésének megőrzése, a másik nyelv szövegfelszínén való megőrzésének igénye okozza a fordítás során, továbbá – nem mellékesen – arra is felfigyelhetünk, hogy miként válik a magyar szövegben specifikussá a szilva fordítása, ami így szintén tovább alakítja, illetve írja a szöveget. Ezen észrevételek megtétele mellett nem tekinthetünk el attól sem, hogy az itt hozott példa elsősorban

28 | Florian: *Zweieinhalb Störche* 63.

29 | Florian: *Vârstele jocului* 83.

30 | Florian: *Játszadózások kora* 67.

a német és a román, illetőleg az erdélyi szász és a román nyelvkeverésre hoz példát, és ez alapvetően a gyerekelbeszélőhöz kapcsolódik. Amikor fentebb jeleztem, hogy a magyar nyelv megjelenítése részleges és nem mellékesen történeti dimenziója van, azt éppen a következő két példa szemléltetheti.

Ezek nem az énelbeszélőhöz kapcsolódnak, részben a nagymama, részben a falu közösségéhez általánosságban, és úgy vélem, éppen ez az eltérés jelöli ennek történeti dimenzióját, miszerint a magyar nyelv már nem élő vagy kevésbé élő a gyerekek számára a közösségen belül, sokkal inkább az idősebb generáció esetén figyelhetjük meg az egyes figurák nyelvében, beszédében megőrződött jelenlétét. Az első példában az ebédet behozó nagymama az, aki egy káromkodás formájában szintén a nyelvkeverés jelenségét viszi színre:

Der Stimmenfluss wird von keiner weiteren Rede unterbrochen und die Omama bringt die große, weiße Suppenschüssel mit dem runden, emailierten Schöpflöffel.

– Katz ewech, Ischtene ide! – faucht sie im Vorübergehen das Katzenvolk zu ihren Füßen an, halb Sächsisch, halb Ungarisch, somit deren Hoffnung auf eine fette Katzenkost unter dem Tisch zunichte machend.³¹

Șirul de voci nu mai e întrerupt de nici o cuvântare și Omama vine legănat cu castronul mare și alb de supă, din care răsare ca un catarg coada polonicului de fier în email vișiniu.

– *Katz ewech, Iștene ide!* – câhâie în trecere către norodul de mâțe de la picioarele ei, pe jumătate săsește, pe jumătate ungurește, risipindu-le din nou speranța într-un festin pisicesc.³²

A duruzsolást már nem szakítja félbe egyetlen beszéd se, és Omama ringatózva hozza a nagy, fehér levesestálat, kiáll belőle a zománcos bordó merőkanál.

– *Katz ewech, az Isteneteket!* – ripakodik menet közben a lába körüli macskanépségre félig szászul, félig magyarul, megint szertefosztatva álmaikat egy macskalakomáról.³³

Sem a német, sem a román szövegben nem kerül feloldásra voltaképpen sem a szász, sem a magyar kifejezés, a szöveggörnyezetből lehet csupán sejteni nem magyar nyelvű olvasóként, hogy valamifajta káromkodást jelenthetnek. Mind a két esetben fonetikus átírásban szerepel a magyar kifejezés, mely fonetikus inszcenírozásával és lefordíthatlanságával hordozza ennek a nyelvnek az idegenszerűségét,³⁴ és ezt a fajta idegenséget csak a magyar fordítás oldja fel, amelyben „az Isteneteket” lesz belőle. Ez

31 | Florian: *Zweieinhalb Störche* 91–92.

32 | Florian: *Vârstele jocului* 128–129.

33 | Florian: *Játzadózások kora* 105.

34 | A már idézett Blum-Barth egy nyelv inszcenírozott megjelenése alatt elsősorban azt a megoldást érti, amikor is az alapnyelvtől eltérő másik nyelv fordítás nélkül és fonetikus átírásban jelenik meg a szövegben. Vö. „Sprachinszenierung enthält immer eine Verfremdung und ist häufig Ergebnis eines Sprachvergleichs. Unter Sprachinszenierung als Realisierungsform des Metamultilingualismus wird eine bewusste Darstellung der Sprache, ihre Zurschaustellung, verstanden. Die Sprachinszenierung

a fordítói megoldás azért tekinthető részben problematikusnak, mivel megszünteti az átvett kifejezés németben és románban érzékelhető pontatlanságát. Míg korábban például a „parkocska” (părcuț) esetén a nyelvileg és helyesírásiilag pontos szót olvashattuk, addig itt a nyelvi pontatlanság a másik nyelv nem ismerését is jelölheti, és nem utolsósorban az átvétel hallás és nem értés utáni módját. Mindennek a magyar fordítás felől van talán kiemelt jelentősége, mert a pontos átvétel és ennek pontos használata a nagymama identitását ennek köszönhetően felruházza a magyarul értés és beszéles tulajdonságával, melyre a német és a román szöveg pontatlan használata nem enged következtetni. Tehát ezen a szöveghelyen nem egyszerűen a szász és a magyar nyelvkeverés aktusára láthattunk példát, egyúttal részben a többnyelvűség történeti dimenziójának jelentőségére, részben ennek az egyes szereplők identitását alakító funkciójára is.

Szintén a nyelvkeverés megjelenítését illetően mutat fel problémát a többnyelvűség fordíthatósága kapcsán a második példa is. Amint az énelbeszélő az óvoda leírása során felmutatta a település etnikai sokszínűségét, úgy a szomszédság leírása során is sor kerül erre.

Der Adam lässt sich selten auf der Gasse sehen. Und wenn, dann fast immer nur ganz nahe an seinem Haus, im Vorbeigehen, mit unsäglich kleinen und langsamen Schritten. Die Leute sagen Adam-Batschi zu ihm, und die Großmutter, wenn sie von ihm redet, sagt »der Arme«. Nicht weil er arm, sondern weil er eben alt und einsam ist.³⁵

Adam se arată arareori pe stradă. Când apare, se aține mereu în preajma casei sale, în trecere, cu pași nespuse de mici și de înceteți. Oamenii îi spun Adam-baci, iar Bunica spune, când vorbește despre el, »săracu«. Nu pentru că ar fi sărac, ci pentru că e bătrân și singur.³⁶

Adam ritkán mutatkozik az utcán. Ha kijön, mindig csak a háza körül járkál nagyon apró és nesztelen léptekkel. A helybeliek Adam bácsinak hívják, Nagymama, ha emlegeti, mindig hozzát teszi, hogy »szegény«. Nem mintha szegény volna, hanem mert olyan öreg és magányos.³⁷

Az itt megemlített „Adam-Batschi”/„Adam-baci”-ról sem a német, sem a román szövegben nem hangzik el, hogy magyar származású lenne, ezt csupán a falubeliek használta, nevéhez tapadt, idős korát jelző kifejezés fonetikus átírása jelöli mindkét esetben. Ez az eljárás, Adam származásának nem említése szintén utalhat az eltérő generációk viszonyára a faluban jelen lévő vagy jelen lévőnek feltételezett nyelveihez. A regény nyelveit illetően pedig ebben az esetben is nyelvkeverésről beszélhetünk, hiszen a magyar kifejezés kerül be az idős ember megnevezésére a falubeliek akár

findet sich mehrheitlich in fiktionalen Texten. Dabei wird häufig die Phonetik der Sprache graphematisch inszeniert.“ Natalie Blum-Barth: *i. m.* 121.

35 | Florian: *Zweieinhalb Störche* 13.

36 | Florian: *Vârstele jocului* 17.

37 | Florian: *Játsszadózások kora* 13.

német, akár román beszédében. Jelen esetben viszont éppen a magyar fordítás az, mely megszünteti a kifejezés fonetikus átírás jelölte idegenségét a magyar szövegben, mivel ez utóbbiban az „Adam bácsi” nem teszi jelöltté az említett szomszéd eltérő etnikumát. Az ékezetek nélküli név miatt, amely lehet román, német és talán magyar is – egyáltalán nem egyértelmű, hogy az utca idős lakója magyar származású lehet, tehát a magyar változatban a férfi csak az utca egyik lakója, és így az utca nyelvi és nemzeti sokszínűségének árnyaltsága megszűnik. Mindemellett azt is láthatjuk, hogy a német kiadásban használt fonetikus átírás kiválóan alkalmazható a román szövegben is, így maga a fonetikus átírás – mely egyúttal a nyelvkeverést is jelzi – válik az idegenség, a soknyelvűség jelölőjévé ezen szöveghelyen.

A családi és szomszédosági kontextusban tehát részben a nyelvváltás, részben a nyelvkeverés aktusainak inszcenírozása révén került ábrázolásra a többnyelvűség, ráadásul már itt megfigyelhettük azt, hogy a regény német és román változatai között alapvető különbségek fedezhetőek föl annak függvényében, hogy miként kísérik meg ezek a szövegek saját nyelvükhöz képest felmutatni a másik nyelv/nyelvek jelenlétét, szerepét és funkcióját. Miközben a nyelvváltás és a nyelvkeverés mind a német, mind a román szöveg természetes jelenségeként jelenik meg, addig az is szembeűnővé vált, hogy éppen ezen nyelvi aktusok megőrzése a fordítás jelentős kihívásaként van jelen, és szinte minden alkalommal jelentésmódosító vagy jelentésátalakító tényezőként tekinthetünk rájuk. Ennek egyik látványos jele, hogy az önmagát nem egyértelműen fordításként meghatározó román szöveg folyamatosan kiegészül, újraíródik, pontosabban kommentárokkal bővül, melyek a legtöbb esetben valamifajta magyarázó-funkcióval rendelkeznek.

A kommentár mint a többnyelvűség inszcenírozásának és fordításának jellegzetessége

Már a családi vagy szomszédosági kontextusban megjelenített többnyelvűség példái esetén felfigyelhettünk többször is arra, hogy a regény alapnyelvtől eltérő idegen nyelvű betéteket nem csupán ezeknek az alapnyelven történő fordításai követik, gyakran előfordul, hogy maga a többnyelvűség éppen aktuális jelensége – például a nyelvváltás vagy a nyelvkeverés ténye – is reflektálttá válik egy kommentár, azaz magyarázat formájában. Az utóbbira, tehát a nyelvkeverés reflektálttá tételére említhetjük a nagy-mama macskákat elhessegető káromkodását, mely esetén az explicit többnyelvűség megjelenítését egy erre vonatkozó kommentár is követi, ahogyan a parkocska (părculeț) szó használatát illetően a román verzióban szintén egy magyarázatot lelhetünk a jelenségre vonatkozólag. Az itt említett két példa közötti különbség azt is szemlélteti, hogy a kommentár egyrészt lehet a többnyelvűség inszcenírozásának jellegzetessége, másrészt ezen szöveghelyek fordításának – ha úgy tekintjük: újraírásának – is eleme, tehát két funkcióban is működhet.

A szűkebb, tehát a családi vagy szomszédosági kontextusban reprezentált többnyelvűség alapvetően az egyes figurák és jelen esetben az énelbeszélő identitáskonstrukcióit is alakítják, azonban mindemellett lényeges szerepet kapnak Claudiu M. Florian regényében a terek vagy különböző szokások elnevezései és főként az ezek közötti eltérések vagy az ebből, tehát a nyelvből fakadó akár asszociációs és kulturális

különbségek is. A regénybeli településtől nem messze folyó Olt folyó említése az egyik kiváló példa a kommentárok kettős funkciójának szemléltetésére. A német szövegben az elnevezés kapcsán adódik a homonímia, az az egyezés a folyónév (Alt) és az idős/öreg (alt) mint melléknév között.

Den großen Fluss sieht man von hier aus gar nicht, von ihm reden aber alle immer wieder und er heißt auf Rumänisch »Olt«. Auf Deutsch sagt man »Alt« zu ihm. »Der Alt«. Er soll von hier aus, quer durchs Gebirge, bis nach Oltenien fließen.³⁸

[Innen nem is látszik a nagy folyó, de mindenki állandóan róla beszél, és románul „Olt”-nak hívják. Németül „Alt”-nak hívják. „Az Alt”. Azt mondják, hogy innen folyik, keresztül a hegyeken, egészen Olténiáig.]

A szöveg röviden leírja a folyót, melynek német és román neve eltér egymástól, és mivel német szövegről van szó, nem szükséges magyarázni a német szó másik, melléknévi jelentését. Ezzel szemben a román és így a belőle fordított magyar változat kiegészül, azaz magyarázatra szorul, és lényegében a kifejezések értelmezése és így a nyelvek közötti különbség magyarázata történik meg.

De aici râul cel mare nu se zărește deloc, despre el vorbesc însă toți și de numit se numește Olt. În germană i se spune *Alt*. *Der Alt*. Însă *alt*, adus din germană înapoi în românește, înseamnă și »bătrân«. Când se spune despre cineva că e *alt*, știi toți de îndată că e vorba despre un bătrân. Nimeni în nici o limbă nu se gândeaște atunci la râu. Decât poate numai prin părțile noastre sașii. Se spune că de aici, de la noi, râul ar curge de-a curmezișul printre munți, până Oltenia.³⁹

Tőlünk egyáltalán nem látszik a folyó, de mindenki róla beszél, és Olt a neve. Németül *Alt*. *Der Alt*. De a németül használt *alt* »öreg«-et is jelent. Ha valakire azt mondják, *alt*, mindenki tudja, hogy öregről van szó. Olyankor egyik nyelven se a folyóra gondolkodnak. De lehet, hogy csak itt nálunk, a szász vidéken. Azt mondják, innen átfolyik a hegyeken egészen Olténiáig.⁴⁰

Tehát a német változatban olvasható rövid kommentár alapvetően a két megnevezés különbségét teszi egyértelművé, és ezzel a németül olvasó befogadó nyelvtudására hagyatkozva egyúttal reflektálttá is teszi így a homonímia jelenlétét. Éppen ennek az azonosságnak a felfedése motiválja a román változatban a hosszabb és részletesebb kommentár beiktatását, mely ezt a megnevezésbeli eltérést és ennek nyelvi vonatkozásait teszi hozzáférhetővé a román befogadó számára. A német- és a románidézet-összevetés során látványossá válik a fordítás során beiktatott magyarázat szerepe és funkciója, mindemellett, ha szorosan összeolvassuk a román változatot és ennek magyar fordítását, felfedezhetünk egy további eltérést. A magyar fordításból kimaradt

38 | Florian: *Zweieinhalb Störche* 46.

39 | Florian: *Vârstele jocului* 63.

40 | Florian: *Játszadózások kora* 50.

egy román betoldás („*adus din germană înapoi în românește*” [németből visszahozva/visszafordítva románba/ra]), amely a két nyelv, a német és a román közötti fordításra utal, így magát a fordítás aktusát is reflektálttá teszi a magyarázat. A román szövegben található kommentár így nem egyszerűen a két nyelv közötti eltérést vagy a nyelvváltást tematizálja, egyúttal rámutat a szöveg nyelvi perspektívájának megváltozására is, itt egyértelműen a német a másik nyelv, amelynek kifejezéseit magyarázni kell, ahogyan azt már korábban is láthattuk.

Hasonló kommentárnak vagy továbbírásnak lehetünk tanúi egy, szintén a többnyelvűségből fakadó helyzet fordítása esetén is. Itt egy, a gyerekekkel ebéd közben játszott motivációs játékra utal a német szöveg, és e szöveghely lényegesen kiegészül és átrendeződik a román szövegben:

Ich bin Kaiser und König.

Selbst bei diesem reichlichen Weihnachtsmahl ist es mir eben gelungen, schneller als der Großvater und die Großmutter den Teller vor mir leer zu räumen.⁴¹

[Én vagyok a császár és király. Még ennél a gazdag karácsonyi vacsoránál is sikerült hamarabb kiürítenem a tányéromat mint nagypapa és nagymama.]

Sunt *Kaiser und König*. Împărat și rege. Așa i se spune în germană celui care, așezat cu toată lumea la masă, isprăvește primul mâncarea din farfurie. Atunci se cheamă că ești *Kaiser und König*. Chiar și cu belșugul ăsta de bucate de Crăciun am reușit să golesc farfurie din fața mai iute decât Bunica și Bunicul.⁴²

Én vagyok a *Kaiser und König*. »Császár és király.« Így mondják németül, ha valaki leghamarabb eszik meg mindent a tányérjáról. Ilyenkor te vagy a *Kaiser und König*. Még a gazdagon megrakott karácsonyi tányért is sikerült gyorsabban kiürítenem, mint Nagymama és Nagypapa.⁴³

A *Kaiser und König*-játék román kommentárja beillesztődik a német idézet két mondata közé, és így a kiegészítések alapvetően megváltoztatják a szöveget. Míg a német szövegben egy asztalnál játszott játék idéződik fel, és a szöveg adottnak tételezi ennek ismeretét, addig a román (és a magyar) szövegben ez a játék egy olyan kulturális jellegzetességként azonosítható be, mely a német vagy erdélyi szász kultúra reáliájaként identifikálható. Alapvetően ugyanaz kerül elmesélésre a német és a román szövegben, de a másik nyelvet és ezen keresztül egy eltérő kulturális szokást értelmező passzus megváltoztatja azt a nyelvi és kulturális perspektívát, amelyből a történetet az adott szöveg elmeséli. A perspektívaváltás megtörténtét erősíti az összehasonlítás során előtérbe kerülő kommentár, tehát a szövegben szereplő szavak és kifejezések magyarázatai, amelyek egyrésztől hozzájárulnak a nyelvek szerepének és funkciójának változásához a szövegekben, másrésztől ennek jelölői is. És minthogy a tárgyalt és fentebb idézett jelenet folytatása a továbbiakban részben a bemutatott játékhoz kapcsolódik,

41 | Florian: *Zweieinhalb Störche* 18.

42 | Florian: *Vârstele jocului* 23–24.

43 | Florian: *Játsszadósok kora* 19.

nem ültethető át magyarra az „én lettem az angyal”-változatra sem, mivel a Kaiser und König-játék felidézi egyúttal az Osztrák–Magyar Monarchiához kapcsolódó „k. u. k.” (kaiserlich und königlich) rövidítést, és így egy eltűnőben lévő hagyományréteg kultúraspecifikus konnotációit is játékba hozza.⁴⁴

Míg az előző két példa részben a földrajzi megnevezések, részben a kultúraspecifikus szokások mentén vitte színre a többnyelvűség jelenlétét a kommentárok által, addig ennek felfedezhető egy, lényegében pusztán a nyelvet érintő változata is. Az utolsó idézetben erre láthatunk példát, és ez nem csupán az eltérő felekezeteket felmutató és így az etnikai sokszínűséget ábrázoló jelenetet állítja a fókuszba, hanem az adott nyelv perpektíváját is a környezet és a világ leírását illetően.

Mitten im Ort steht der mächtige Kirchturm, von der Kirche selbst um eine Hofbreite getrennt. Es ist der Sachsenturm – auf Rumänisch »Turnul Saşilor«, was das gleiche bedeutet, jedoch zwei Wörter benötigt. Sein Glockengeläut dringt tagtäglich bis weit über die Berge durch, mittags um zwölf, wenn es Zwölf-Uhr-Mittag läutet. Auf Rumänisch sagt man: »trage de prânz«, wobei trage sowohl »ziehen« als auch »schießen« bedeutet. »Es zieht zum Mittag«, oder aber »es schießt zum Mittag«? Auf meine Frage, wer dann schieße, kriege ich keine zufrieden stellende Antwort, und meine Sicherheit beim eindeutigen deutschen »es läutet« ist in diesem Fall, auf manchmal getrennten Wegen der rumänischen Sprache, dahin.⁴⁵

[A hatalmas templomtorony a falu közepén áll, a templomtól egy udvar szélességnyi távolságra. Ez a Sachsenturm (Szászok tornya) – románul „Turnul Saşilor”, ami ugyanazt jelenti, de két szót igényel. Harangjának zúgása naponta messze túlhallatszik a hegyeken, minden nap délben, amikor déli tizenkét órakor megszólal. Románul azt mondjuk: „trage de prânz” (delet harangoznak), ahol a trage egyszerre jelent „húzni” és „lőni”. „Delet harangoznak”, vagy „délben lönek”? Arra a kérdésemre, hogy ki lő akkor, nem kapok kielégítő választ és a német „es läutet” (harangoznak) egyértelműségét illető bizonyosságom ebben az esetben a román nyelv olykor különálló ösvényein elszállt.]

În mijlocul aşezării se înalţă turnul cel mare de biserică, despărţit de biserică însăşi printr-un lat de curte. E Turnul Saşilor. În germană i se spune *Sachsenturm*, ceea ce înseamnă acelaşi lucru, necesită însă doar un singur cuvânt. La prânz, la doişpe, când »trage de prânz«, dangătul vioi şi totuşi grav al clopotelor sale pătrunde zi de zi până departe. În germană, trasul

44 | Vö. „Kultúraspecifikusnak vagy kulturálisan kötöttnek azokat a nyelvi elemeket tekinthetjük, amelyeket egy adott nyelvet vagy nyelvváltozatot beszélő népcsoport anyagi és szellemi kultúrája határoz meg (beleértve a viselkedést szabályozó értékeket és normákat), amelyeknek megléte vagy milyensége az adott kultúrához köthető, azzal magyarázható. Kulturálisan kötött lehet ezen elemek **referenciális jelentése**, a hozzájuk kapcsolódó, különböző **enciklopédikus ismeretek** és **konnotációk**, illetve a nyelvi elemek **használati módja**.” Heltai Pál: Kultúraspecifikus kifejezések és reáliák. *Fordítástudomány* XV. évf. 2013/1. 32–53. 38. [Kiemelések az eredetiben.]

45 | Florian: *Zweieinhalb Störche* 15.

clopotului se cheamă »läuten«. Pe românește, să tragi poate însemna și să tragi cu pușca. Prin urmare, pe românește nu e atât de simplu, când auzi vorbindu-se, să știi cine trage: clopotul sau pușca? Se mai întâmplă ca siguranța mea în cazul uneia dintre limbi să se risipească pe cărările uneori separate ale celeilalte.⁴⁶

A község közepén magasodik a templom tornya, az udvar egy része elválasztja tőle a templomot. Ez a Szász Torony. Németül *Sachsenturm*, ami ugyanazt jelenti, tehát egy szó is elég volna rá. Délben, tizenkettőkor, amikor »a delet húzzák«, harangjainak zengő és mégis mély hangja mindennap messzire hallatszik. Németül a harangozás *läuten*. Románul a *húzás* azt is jelenti, hogy „meghúzni a ravaszt”. Tehát ha azt mondják románul, hogy húzzák, nem lehet tudni: a harangot vagy a puska ravaszát húzzák-e. Előfordul, hogy elbizonytalanodom valamelyik nyelvben, és a másiknak az ösvényeire tévedek.⁴⁷

A német változatban a szász torony német neve után megjelenik a román elnevezés is, és itt következik az első kommentár, mely a két nyelv eltérésére vonatkozik a kifejezést illetően, és ez a két nyelv összehasonlítását⁴⁸ is eredményezi. Ezt követően a távolra elhangzó harangzúgásból bontakozik ki a román nyelv sajátossága az „a trage” (húzni) igére vonatkozólag, mely a kontextus ismerete nélkül kétféle jelentéssel is bírhat. Ennek kibontását zárja a megállapítás, miszerint a német egyértelműségével szemben a román kétértelműséget hordoz a kifejezést tekintve és elbizonytalanodásra ad okot. Ebben a magyarázatban a két nyelv összevetése történik meg, ahogyan ezt a román változatban is megfigyelhetjük, viszont a kommentár zárata nem a román nyelvet illető kétértelműség megállapítására vonatkozik ez utóbbiban, hanem a nyelvek egymásmellettségének, a kétnyelvűségnek köszönhető elbizonytalanodásnak vagy a két nyelv keveredésének. Míg az előző idézetben (Kaiser und König-játék) alapvetően a kommentár beékelődött mintegy kiegészítő magyarázatként a két, a német változatban egymást követő mondat közé, addig itt a német és a román változat között az alapnyelv és így a nyelvi perspektíva megváltozásának köszönhetően átalakul a szöveg szerkezete is. A kommentárt záró megállapítás, azaz a román változatban érzékelhető inkább kölcsönös, mint a németben érzékelhető egyirányú viszony kiemelése egyrésztől reflektálja a két nyelv eltérését, egymásmellettségét és egymásra való hatását, másrésztől jelentősége van az elbeszélő identitását illetően is. Hiszen éppen a többnyelvűség ilyenfajta reflektálttá tétele egyúttal egy állandóan előtérbe kerülő kívüliséget vagy kritikai perspektívát is a gyerekelbeszélő tulajdonságává tesz: újra és újra azzal szembesülhetünk, hogy nem csupán más nyelven, de másként is elmesélhetővé válnak a dolgok a másik nyelvnek köszönhetően. Mindez pedig a legtöbb esetben egyértelműen a fordítás aktusának keretében inszcenírozódik.

46 | Florian: *Vârstele jocului* 19.

47 | Florian: *Játsszadazsok kora* 15.

48 | A két összehasonlított ige „läuten” és „a trage” kapcsán a két nyelv összevetése és e két ige jelentésbeli eltérése is megjelenik, azaz nem egyszerűen a nyelvi eltérések kommentálása jelenti itt a keretet, hanem egyúttal ezek összehasonlító módszere is. Ezt Blum-Barth a metatöbbnyelvűség elkülönített kategóriájaként kezeli. Vö. Natalie Blum-Barth: *i. m.* 112–116.

Többsnyelvűség, fordítás, perspektíva

Claudiu M. Florian német és román regényének értelmezése során az explicit irodalmi többsnyelvűség megjelenítésének számos aspektusa előtérbe került, és mindemellett az is láthatóvá vált, hogy az explicit irodalmi többsnyelvűség reprezentációja milyen kihívások elé állítja a műfordítást. Mint láthattuk, a regények többsnyelvűséget inszcenírozó részei alapvetően a párhuzamosság elve alapján a másik, tehát az alapnyelvtől eltérő nyelv ábrázolása során szinte minden esetben közlik ennek alapnyelven történő feloldását, tehát fordítását is. Ennyiben mind a német, mind a román vagy a magyar szöveg olvasója számára érthetővé válik a beékelte idegen nyelvű szövegrészlet. Mindemellett azt is megtapasztalhattuk, hogy már az eredeti német szövegben az idegen nyelvű beékeléseket nem csupán ezek fordítása követte sok esetben, hanem ezek reflexiója, pontosabban: a beékelte idegen nyelv és az alapnyelv viszonyára, eltérésére vonatkozó megjegyzések, magyarázatok. Ezen kommentárokat alapvetően a már említett metatöbbsnyelvűség egyik kiemelt kategóriájaként kezeli a többször is hivatkozott Natalia Blum-Barth, aki úgy fogalmaz, hogy a nyelv kommentálása vagy magyarázata a szereplő vagy az elbeszélő megnyilatkozása a mű nyelvétől eltérő nyelvre vonatkozólag, és különbségekre, feszültségekre, konfliktusokra mutathat rá, és elsősorban nem a fikciós, hanem az esszéisztikus vagy poetológiai szövegek jellemzője.⁴⁹ Ugyanakkor rámutat arra, hogy előfordulhatnak szépirodalmi szövegekben is, melyek esetén bizonyos eltérések tapasztalhatók ezen magyarázatok kivitelezését illetően:

Natürlich verändert sich ihre Beschaffenheit und die Kommentierung gestaltet sich indirekter. Sie drückt sich in wertenden Adjektiven und Adverbien aus, die eine Sprache oder ihren Gebrauch durch die anderen Figuren beschreiben. Häufig spiegelt sich die Sprachkommentierung in der Beschreibung der Emotionen der Figuren wider, die ihren (Nicht-)Bezug zur Sprache erörtern.⁵⁰

[Természetesen megváltozik a megalkotottságuk, és a kommentár közvetettebbé válik. Olyan értékelő jelzőkben és határozószókban fejeződik ki, amelyek a nyelvet vagy annak használatát jellemzik a többi szereplő révén. A nyelvi kommentár gyakran tükröződik a szereplők érzelmeinek leírásában, amelyek a nyelvhez való (nem)viszonyukat bontják ki.]

Natalia Blum-Barth azon megállapításával, miszerint a nyelvi kommentár főként nem szépirodalmi szövegek jellegzetessége, egyet lehet érteni, viszont éppen az itt elemzett szöveg mutat rá arra, hogy fikciós szövegek között is található olyat, melynek lényegi részeként van jelen ez a tulajdonság. Ugyanakkor ezen esetben alapvetően

49 | Vö. „Die Sprachkommentierung manifestiert sich häufig als Äußerung des Protagonisten bzw. des Erzählers über Sprache(n), die nicht mit der Literatursprache des Werkes identisch ist/sind. Die Sprachkommentierung evoziert Unterschiede, kann Spannungen und Konflikte offenbaren und auf tiefliegende kulturhistorische Verhältnisse, die zu ihrer Entstehung führten, verweisen. Sprachkommentierung weist einen reflektierenden Charakter auf und ist häufig vor allem in poetologischen Texten anzutreffen.” Natalie Blum-Barth: *i. m.* 107.

50 | Uo. 109–110.

nem feszültséget, konfliktust mutat fel a nyelvek közötti eltérések színre vitele, sokkal inkább gyakori ismétlődésének köszönhetően szinte természetessé válik ennek jelenléte. Elsősorban a gyerekelbeszélő nézőpontjából és narrációjában megjelenő nyelvi kommentárok a környező világhoz való többnyelvű hozzáférést és az ebből fakadó, a folyamatos fordításban létezés tapasztalatát jelenítik meg. Az énelbeszélő nem egyik vagy másik nyelven (sőt, harmadikon) szocializálódik, hanem többnyelvűként, és így identitásának lényeges elemévé válik az ezek közötti „közlekedés” és „átjárás”, tehát magának a fordításnak az aktusa. Mindemellert ez összekapcsolódik más szereplők identitásának konstrukciójával is, hiszen hasonlóképpen tematizálható a románul, németül, erdélyi szászul és talán magyarul is beszélő nagyanya alakja, vagy a kevés szerepet kapó, de szintén több nyelven beszélő anya figurája. A szereplők identitása és többnyelvűsége ezek mellett a szűkebb régió jelölőjévé válik, hiszen ezzel, a nyelvhez kapcsolódó identitáskonstrukciók terével ellentétes, a lényegében nyelvileg homogén Olténia tere, ahol az apa szülei élnek – és így az Olténiát tematizáló fejezet nem egyszerűen a családtörténet és a rokoni szálak egy másik részét fedi fel, hanem (nyelvi) kontrasztként is szolgál, ráadásul a német szövegben az explicit többnyelvűség helyét ezen fejezetben átveszi a látens többnyelvűség.

A gyerek-énelbeszélő identitásának kiemelt részét képező fordítás mint a világ több nyelv szempontjából történő és ezeket összevetni képes megismerése a regénybeli többnyelvűség-ábrázolás lényeges eleme tehát. És egyúttal éppen a többnyelvűség fordítást illető és ehhez kapcsolódó kommentáló megjelenítései jelentik magának a műfordításnak a kihívását Claudiu M. Florian *Zweieinhalb Störche* című regénye esetén. Mint a regény német és román változatát összehasonlítva megtapasztalhattuk, ott tér el egymástól leginkább a két szöveg, amikor a többnyelvűséget, ennek regénybeli fordítását és az ehhez kapcsolódó nyelvi kommentárokat jelenítik meg. A fordítás aktusának, ennek magyarázatának és összevetésének fordítása során megváltozik az alapnyelv, ráadásul mint a felvezetésben említettem, éppen arra a nyelvre, melyhez viszonyítva az eredetiben megállapítások történtek. Ennyiben megváltozik az alapnyelv perspektívája is, és ezen „fordítói jelenetek” fordítása ellehetetlenül, pontosabban átalakításra szorul. Claudiu M. Florian *Vârstele jocului* című regénye ennyiben éppen a reprezentált többnyelvűségnek köszönhetően nem tekinthető egyértelműen a *Zweieinhalb Störche* fordításának, mivel az eszmélkedő, több nyelv között létező gyerek-énelbeszélő alapvető identitás-összetevője változik meg, mégpedig a német nyelv, melyhez viszonyítva épült föl a németül írt regény világa, és ehhez kapcsolódva jöttek létre a román nyelvre vagy az erdélyi szász nyelvjárásra vonatkozó kommentárok az eltéréseket, hasonlóságokat illetően. Tehát jelen esetben a többnyelvűség fordításban való reprezentációja teszi lehetetlenné a szöveg fordítását, mivel az kevésbé fordítás így, hanem a nyelvi perspektíva megváltozásának köszönhetően a gyerek (nyelvi) eszmélkedésének és a világ megtapasztalásának egy másik elbeszélése, a történet újraírása. Walter Benjamin transzcendencia felé hajló, sokat emlegetett szövegét idézve írhatjuk, „így kell a fordításnak, az eredeti mű értelméhez való mindenképpen hasonulás helyett, szeretett s az eredeti elgondolásmódot saját nyelvi közegében a legapróbb részletig kidolgozva, olyképp alakulnia, hogy a kettő együtt, mint egyetlen edény töredéke, töredéke egyetlen nagyobb nyelvnek, jelenjék meg”.⁵¹

51 | Walter Benjamin: A műfordító feladata. Ford. Tandori Dezső. In: *Kettős megvilágítás. Fordításméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*. Szerk. Jeney Éva, Józán Ildikó, Hajdu Péter. Balassi, Bp. 2007.

The Challenge of Literary Translation: Explicit Forms of Literary Multilingualism

Keywords: literary multilingualism, regional identity, translation, code-switching, code-mixing

The paper examines the manifestations of multilingualism in Claudia M. Florian's novel published in German, Romanian and Hungarian. The functions of the representations of literary multilingualism contribute to the identity construction of the novel's characters and play an important role in the construction of regional identity and the characterisation of the region. In addition to the functions of explicit literary multilingualism, the paper focuses on the problems that arise in translation, since, when a text is translated into a language that appeared in the original text as the other, foreign language, the language perspective of the text changes. This change in the translation process highlights the poetic role of multilingualism, its identity-constructing role, and the difficulties in the translation process caused by the explicit representations of literary multilingualism.